

Сергій Шуляк

ПОЛІТИКО-РЕЖИМНИЙ РОЗВИТОК “ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ” УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМУ

Стаття присвячена аналізу трансформації політичного режиму України після “помаранчевої революції”. Автор спробував інтерпретувати еволюцію українського режиму з точки зору теорії неопатримоніалізму. Постреволюційний режим розглядається як модифікація неопатримоніального режиму, що склався за часів правління Л. Кучми.

The article is devoted to the analysis of transformation of political regime in Ukraine after the Orange Revolution. The author has tried to interpret the evolution of Ukrainian regime from the point of view of the theory of neopatrimonialism. Post revolution regime has been observed as the modification of neopatrimonial regime which was established during L. Kuchma's ruling.

Зміна влади, спричинена “помаранчевою революцією”, створила враження, що в Україні розпочався процес, який за багатьма ознаками нагадував добре вивчені в рамках транзитології процеси демократизації в інших регіонах світу. Проте “постреволюційний” політичний розвиток усе більше нагадує не консолідацію демократичного режиму, а перманентну політичну кризу, що час від часу набуває достатньо гострих форм і супроводжується паралічем окремих державних інституцій. При цьому лідерів “революції” все частіше звинувачують у використанні методів управління, притаманних “старому режиму”. Отже, виникає принципова необхідність з'ясувати сутність політичних процесів, що відбуваються сьогодні в Україні, і зокрема, в якому напрямку еволюціонує її політичний режим. Це безумовно важливо як для подальшого теоретичного осмислення політичного розвитку так званих “перехідних суспільств”, так і для вироблення практичних рекомендацій щодо оптимізації політичного процесу безпосередньо в Україні.

Дослідники лише починають ґрунтовне осмислення характеру “постреволюційного” режиму в Україні (тут можна згадати хіба що

розвідку Ю. Мацієвського¹), тому поки що зарано давати їм оцінку. Зараз можна відзначити лише певну тенденцію, що намітилася ще у дослідженнях “старого режиму” Кучми, яка може позначитися і на оцінках режиму “постреволюційного”. Більшість, зокрема, В. Полохало, Т. Кузьо, А. Колодій, П. Кубічек схильні розглядати його в рамках звичної схеми “тоталітаризм – авторитаризм – демократія”, як певну варіацію одного з цих типів, або як перехідний гібридний режим, що виникає як специфічний підсумок пострадянської демократизації². Такий підхід дозволяє виявити й описати ті чи інші зовнішні ознаки режиму, проте мало що дає для розуміння його внутрішньої логіки. В цьому сенсі більш релевантним виглядає підхід, запропонований О. Фісуном, який розглядає режимну динаміку пострадянських держав крізь призму теорії неопатримоніалізму, визначаючи політичний режим України як “олігархічний неопатримоніалізм”³. Як неопатримоніальну розглядають сучасну українську державу також Г. Ван Зон⁴, Б. Герасимів⁵, Н. Абрамс⁶.

Метою статті є інтерпретація політико-режимного розвитку України після “помаранчевої революції” з точки зору теорії неопатримоніалізму. Для цього ми спробуємо дати відповідь на такі питання. У чому сутність неопатримоніалізму? У чому специфіка неопатримоніального режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми? Який характер мали зміни, що сталися під час “помаранчевої революції”? Який тип політичного режиму складається у “постреволюційній” Україні?

¹ Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після “помаранчевої революції” // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5 // <http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?>

² Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – №2. – С. 17 – 18; Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84 – 96; Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // Communist and Post-Communist Studies. – June 2005. – Vol. 38, № 2. – P. 167 – 190.

³ Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 3 – 12; Фісун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. – 2007. – №6(40) // www.strana-oz.ru

⁴ Van Zon H. The Political Economy of Independent Ukraine. – New York: St. Martin’s Press, 2000. – XI, 236 p.

⁵ Narasymiw B. Ukraine’s “Orange Revolution” and Why It Fizzled // www.cpsa-acsp/papers-2007/Harasymiw.pdf

⁶ Abrams N. Neopatrimonialism and Postcommunist States: Exposing Built-in Assumptions in Theories of International cooperation // www.allacademic.com/meta/p139085_index.html

У даному дослідженні ми використовуємо теорію неопатримоніалізму як ключ до розуміння політичних процесів у пострадянській Україні, як таку, що найбільш адекватно пояснює і сутність політичного режиму, що склався за часів Кучми, і зміст “помаранчевої революції” й “постреволюційної” режимної трансформації. З точки зору методології такий підхід можна визначити як якісний варіант компаративного аналізу, що зумовлюється застосуванням цілком визначеної теорії до конкретного випадку з метою його інтерпретації.

Теорія неопатримоніалізму сформувалася на основі праць дослідників, які застосували веберівську концепцію патримоніального правління до аналізу політичних систем країн, що розвиваються (Г. Рот, Ш. Ейзенштадт, Р. Теобальд та інші)⁷. Специфікою традиційного патримоніалізму є апропріація сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також неподільність публічно-політичної та приватної сфери, внаслідок чого держава управляється як приватне володіння. Політичне управління розглядається правителем як виключно персональна справа, а політична влада – як частина його приватної власності, що може приносити прибуток у вигляді податків і данини.

Неопатримоніалізм можна визначити як специфічне поєднання формальних інститутів сучасної держави, що будуються на раціонально-легальних засадах, з традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. Тобто держава управляється фактично як приватне володіння правлячих груп, які використовують її інститути як джерела власних прибутків. На думку більшості дослідників, найбільш яскравими рисами неопатримоніалізму є: 1) *патронажно-клієнтарні відносини*, що формуються на основі асиметричного обміну ресурсами (посади, контракти, ліцензії, судовий імунітет тощо) між ключовими фігурами в уряді й стратегічно розташованими індивідами (профспілкові й регіональні лідери, впливові політики й бізнесмени); 2) *персоналізація влади*, яка зумовлює погляд на главу держави як на втілення політичної системи, усі ж інші політичні інститути розглядаються лише як засоби реалізації його стратегії; відбувається самоідентифікація мас не з політичними програмами, а з особою лідера, лояльність якому означає й лояльність режиму, який він уособлює.

---

⁷ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-building in the New States // World Politics. – January 1968. – Vol. 34. – №2. – P. 194-206; Eisenstadt S.N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. – London: Sage Publications, 1973. – 95 p.; Theobald R. Patrimonialism // World Politics. – July 1982. – Vol. 34. – №4. – P. 548-559.

Лідер (президент) підтримує свою владу насамперед за допомогою особистого патронажу. Відносини лояльності та залежності охоплюють формальні політичні інститути та адміністрацію, а бюрократичні посади використовуються не для того, щоб здійснювати державну службу, а передусім для того, щоб підвищити свій добробут та особистий статус.

Розмежування між особистими і суспільними інтересами вкрай нечітке. Посадові особи здійснюють патронаж, надаючи своїм прихильникам посади, робочі місця, ліцензії, контракти, захист від судових переслідувань тощо, а їхні клієнти мобілізують політичну підтримку на місцях і узгоджують усі важливі рішення зі своїми патронами.

У цій системі провідні позиції у сфері влади займає неопатримоніальна бюрократія, що структурується на основі регіональних, галузевих, родинних тощо зв'язків і утворює складну піраміду патронажно-кліентарних відносин, на вершині якої перебуває глава держави. Головну роль тут відіграє патронажно-кліентарна мережа президента, до якої входять найбільш близькі й особисто віддані йому особи, які посідають ключові позиції у державному апараті. Політичні партії й парламент відіграють другорядну роль і є механізмами інституціоналізації патронажно-кліентарних мереж і приватного розподілу між членами правлячого угруповання публічної владної сфери.

Політична боротьба в такій системі є субелітною боротьбою за контроль над державою, що ведеться за принципом “переможець отримує все”. Ця боротьба визначається швидше не ідеологічними суперечностями (хоча вони, безумовно, існують), а більш прагматичними міркуваннями – боротьбою за матеріальні блага, які надає контроль над державою. Тобто боротьба точиться між тими, хто входить до патронажної мережі національного лідера (insiders) і має пріоритетний доступ до політичних та економічних ресурсів, і тими, хто до цієї мережі не входить (outsiders). Переможці розподіляють “здобич” у вигляді державних посад і пов'язаних з ними матеріальних благ (пільг, контрактів, позик тощо), а аутсайдерів усувають з державних установ і відсувають на периферію політичного та економічного життя⁸. Головним завданням неопатримоніального та економічного життя лідера в розподілі “здобичі” є запобігання формуванню альтернативних патронажних мереж, що можуть стати базою для

⁸ Bratton M., Van De Walle N. Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa // World Politics. – July 1994. – Vol. 46, №4. – P. 463.

кристалізації серйозної опозиції. Тому лідер намагається маніпулювати патронованими групами та особами, використовуючи їх один проти одного, при цьому залишаючи за собою роль верховного арбітра. Потенційних опонентів він усуває з важливих посад і навіть з країни, тобто переводить їх до розряду аутсайдерів.

О. Фісун визначив головні ознаки пострадянського неопатримоніалізму: 1) формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців*, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості поєднання влади й власності; 2) приватне використання державно-адміністративних ресурсів (зокрема силової й фіскальної функції держави для придушення політичного спротиву й усунення економічних конкурентів); 3) ключова роль патронажно-клієнтарних відносин у структурванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби⁹. При цьому слід відзначити його наголос на те, що патримоніальні практики у пострадянському політичному процесі це не тільки, і не стільки рудименти історичного минулого, скільки “нові (посттрадиційні за своєю природою) принципи функціонування сучасних неопатримоніальних режимів, що ґрунтуються на матеріальних стимулах і винагородах”¹⁰.

Пострадянський неопатримоніалізм став результатом процесів демократизації й економічної лібералізації, які відбувалися в умовах “слабкої держави”. Така держава, за В.Я. Гельманом, характеризується суттєвим обмеженням її можливостей щодо застосування силових методів примусу (*administrative capacity*), а також відсутністю верховенства права (*rule of law*). Мала місце перевага неформальних інститутів, побудованих на партикуляристських нормах і правилах (таких, як клієнталізм або корупція) над формальними, заснованими на верховенстві права, які у кращому випадку ставали фасадом для перших¹¹. Пострадянські керівники опинившись у стані системної кризи своїх країн, змушені були шукати механізми контролю над державою в умовах, з одного боку, відсутності сучасного ефективного бюрократичного апарату, а з іншого – достатньо

---

* □ Під політичними підприємцями розуміють осіб, що інвестують у політику різноманітні ресурси у розрахунок на їх повернення у майбутньому у вигляді сприятливої для них державної політики.

⁹ Фісун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. – 2007. – №6(40) // <http://www.strana-oz.ru>

¹⁰ Там само.

¹¹ Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С.58 – 59.

сильної ідеї (окрім загальних лозунгів національного суверенітету), що забезпечила б їм необхідну кількість відданих прибічників, яких можна було б поставити на ключові посади. За цих обставин їм залишалося розставляти своїх призначенців на прибуткові посади в обмін на очікування політичної підтримки й частки з прибутків, що збиралися ними на місцях¹². Як зазначає О. Фісун, в умовах незавершеної раціонально-бюрократичної трансформації і неповного поділу політики й економіки найбільш вигідною і найбільш “дешевою” стратегією рентоорієнтованих груп стало входження до клієнталістських ланцюжків неопатримоніального обміну ресурсів і капіталу¹³.

Україна за часів президентства Л. Кучми (1994 – 2004 рр.) мала типову пострадянську неопатримоніальну систему. У центрі цієї системи знаходився президент, який використовував державу як інструмент свого персонального правління. Маючи величезні повноваження, він підтримував свій контроль над державою за допомогою двох засобів. По-перше, він використовував своє право адміністративних призначень для надання “прибуткових” посад своїм прибічникам. Ці посадовці мали можливість вільно використовувати свої позиції у держапараті з метою особистого збагачення в обмін на політичну лояльність до президента. По-друге, він ефективно контролював розгалужену систему державного нагляду, очолювану його прибічниками у силових міністерствах, СБУ, Генеральній прокуратурі, Державній податковій адміністрації. Одним із завдань цих керівників був збір компромату щодо діяльності посадових осіб і підприємців на усіх рівнях системи, який пізніше міг бути використаний проти опонентів президента. Таку систему влади, притаманну багатьом пострадянським країнам, Г. Хейл визначив як “патрональне президентство”¹⁴. Формальні правила існували у цій системі, проте вони були підпорядковані особистим забаганкам можновладців. Держава фактично слугувала інструментом реалізації приватних інтересів посадових осіб і пов’язаних з ними бізнесменів. Причому в деяких випадках важко було відрізнити ці дві групи акторів.

¹² Дерлугьян Г. Кризисы неовотчинного правления // Логос. – 2006. – №5. – С. 156 – 157.

¹³ Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 9.

¹⁴ Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – №1. – С. 7.

“Кольорові революції” на пострадянському просторі, як зазначає Г. Хейл, є природним підсумком функціонування системи патронального президентського правління¹⁵. Вони відбувалися у приблизно однакових умовах, коли чинний президент, що катастрофічно втрачав популярність, оголошував про свій намір залишити владу. Це провокує серйозний конфлікт між різноманітними групами усередині неопатримоніальної еліти, адже їм доводиться шукати того, хто буде приймати рішення у майбутньому і з ким слід пов’язувати свої очікування. Саме одна з елітних груп, що знаходиться в опозиції до ще чинного непопулярного президента, й ініціює процес змін. В Україні міжелітний конфлікт почав визрівати приблизно у 2001/2002 рр. під час “касетного скандалу” і парламентських виборів, коли значна частина політичної еліти й впливових економічних груп перейшли у відкриту опозицію до президента Л. Кучми і створили альтернативну партію влади коаліцію навколо В. Ющенка.

“Помаранчева революція” в Україні була здійснена блоком аутсайдерів (маргінальні політики й політичні партії, насамперед національно-демократичного спрямування, дрібний та середній бізнес, що зазнав утисків від економічної політики держави), що виступали за радикальну зміну правил гри, й частини великих рентоорієнтованих політичних підприємств, що втратили доступ до президентського патронажу (а звідси й пов’язані з ним переваги, зокрема у приватизації) і сподівалися зайняти кращі позиції навколо нового глави держави¹⁶. Саме участь значної частини великого бізнесу, який інвестував свої ресурси у політичну мобілізацію аутсайдерів й широких верств населення на боротьбу з режимом, забезпечив перемогу опозиції. Той факт, що головними організаторами та спонсорами революції стали виключені, свого часу, з табору Кучми, політичні підприємці, що звикли до відносин типу патрон – клієнт, визначив і її підсумки. Серед найбільш помітних, разом з певною лібералізацією та зміною зовнішньополітичного курсу, стала зміна у співвідношенні сил між провідними адміністративно-фінансовими угрупованнями, що проявилось у перерозподілі державних посад, фінансових потоків, перегляді результатів приватизації тощо. Тобто “помаранчева революція” не призвела до зміни

¹⁵ Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – №1. – С. 12.

¹⁶ Фисун А. Политическая экономия “цветных” революций: неопатримониальная интерпретация // Прогнозис. – 2006. – №3(7) // <http://journal.prognosis.ru/a/2006/10/02/116.html>

неопатримоніального характеру системи і фактично обмежилася змінами в структурі еліт і політиці розподілу ресурсів, що цілком відповідає змісту “неопатримоніальних революцій”, досліджених Ш. Ейзенштадтом¹⁷.

Сьогодні важко чітко визначити характер політичного режиму, що складається у постреволюційній Україні. Зміна влади й конституційні зміни 2006 р., що позбавили главу держави значної частки повноважень, призвели до руйнації гегемоністської моделі консолідації неопатримоніального режиму, в якій президент відіграв роль верховного арбітра й уособлював центр системи. Сьогодні неопатримоніальні еліти України перебувають у стані невизначеності, у стані пошуку нової моделі консолідації режиму. Причому цей пошук ведеться поки що в межах неопатримоніальної моделі. Він супроводжується процесом реструктуризації й консолідації патронажно-клієнтарних мереж на основі поліцентризму (щонайменше – навколо трьох центрів у особі найвпливовіших політичних лідерів – В. Ющенко, Ю. Тимошенко, В. Януковича) і відповідного перерозподілу ресурсів. Цей процес проявляється в переходах політиків з одного табору до іншого, “кадрових війнах” навколо ключових державних установ, створенні нових партійно-політичних проектів тощо. Все це має на меті забезпечення, з одного боку, політичного домінування (особливо напередодні президентських виборів), а з іншого – сприятливих позицій у боротьбі за ще не приватизовані частки державного майна (конфлікти навколо земельних аукціонів і приватизації потужних промислових підприємств). Підтвердженням неопатримоніального характеру цих процесів є зневажання провідними політичними акторами формальних правил гри (Конституції та законів), що призводить до блокування діяльності окремих державних інститутів, до “тінізації” української політики.

Подальша трансформація політичного режиму України тісно пов’язана з обранням тієї чи іншої конституційної альтернативи (президентської або парламентської моделі).

Проект, що реалізується Секретаріатом Президента, явно спрямований на посилення президентської вертикалі (це стосується не тільки обговорюваного останнім часом проекту нової Конституції, але й низки законів і законопроектів, що покликані повернути президенту частину відібраних раніше повноважень й посилити його

¹⁷ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 333-336.

контроль над органами місцевого самоврядування). У перспективі його реалізація може призвести до відродження єдиного центру влади й системи “патронального президентства”. Навіть новий партійний проект В. Балого “Єдиний центр” (назва символічна) дуже сильно нагадує створення особисто під президента В. Ющенко нової “партії влади”. Таке посилення автократичних тенденцій, на думку Г. Хейла, є цілком логічним варіантом постреволюційного розвитку¹⁸.

У разі реалізації парламентської моделі можна спрогнозувати два можливі сценарії розвитку подій. Перший передбачає збереження неопатримоніальної поліцентричності з відносно пропорційним розподілом політичних вигравів (картельна консолідація). В цьому сенсі, цікавою є думка Г. Дерлугьяна, що “на зміну неовотчинності □* єдиного господаря може прийти гостро конкурентна форма неовотчинності декількох ворогуючих кланів або коаліцій еліт”¹⁹. Другий сценарій передбачає збереження поліцентричності на основі досягнення угоди між провідними елітними групами щодо створення системи формальних правових гарантій насамперед один проти одного – як перешкоди на шляху реалізації неопатримоніального принципу організації влади, з інституціоналізацією спільних для всіх правил гри і прозорих механізмів конкуренції. У цьому сенсі реалізація першого сценарію, можливо, є необхідною об’єктивною передумовою, підготовчим етапом для реалізації другого. Саме такий шлях у перспективі може призвести до формування стабільної демократії.

Отже, “помаранчева революція” не змінила неопатримоніального характеру політичного режиму, що сформувався за часів Л. Кучми. Проте вона призвела до суттєвих структурних змін всередині неопатримоніальних еліт, які перебувають у стані пошуку нової моделі консолідації режиму, що супроводжується загостренням політичної боротьби. Подальша трансформація політичного режиму України тісно пов’язана з обранням тієї чи іншої конституційної альтернативи (президентської або парламентської моделі). Саме парламентська модель виглядає найбільш оптимальною з точки зору можливостей утвердження демократичного режиму.

---

¹⁸ Хейл Г. Президентский режим... – С. 15 – 17.

*Г.Дерлугьян використовує термін “неовотчинний” замість “неопатримоніальний”.

¹⁹ Дерлугьян Г. Кризисы неовотчинного правления...– С. 160.

Література:

1. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №1. – С. 55 – 69.
2. Дерлугьян Г. Кризисы неовотчинного правления // *Логос*. – 2006. – №5. – С. 154 – 160.
3. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // *Сучасність*. – 1999. – № 7 8. – С. 84 – 96.
4. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після "помаранчевої революції" // *Політичний менеджмент*. – 2006. – №5 // <http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?>
5. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // *Політична думка*. – 1998. – № 2. – С. 17 - 18.
6. Фисун А. Политическая экономия "цветных" революций: неопатримониальная интерпретация // *Прогнозис*. – 2006. – №3(7) // <http://journal.prognosis.ru/a/2006/10/02/116.html>
7. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // *Отечественные записки*. – 2007. – №6(40) // <http://www.strana-oz.ru>
8. Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // *Національна безпека України*. – К.: Стило, 2004. – С. 3 – 12.
9. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // *Pro et Contra*. – 2008. – №1. – С. 6 – 21.
10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
11. Abrams N. Neopatrimonialism and Postcommunist States: Exposing Built-in Assumptions in Theories of International cooperation (http://www.allacademic.com/meta/p139085_index.html)
12. Bratton M., Van De Walle N. Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa // *World Politics*. – July 1994. – Vol. 46. – №4. – P. 453 -489.
13. Eisenstadt S.N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. – London: Sage Publications, 1973. – 95 p.
14. Harasymiw B. Ukraine's "Orange Revolution" and Why It Fizzled (<http://www.cpsa-acsp/papers-2007/Harasymiw.pdf>)
15. Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – № 38. – P. 167 - 190.
16. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-building in the New States // *World Politics*. – January 1968. – Vol. 34, №2. – P. 194-206.
17. Theobald R. Patrimonialism // *World Politics*. – July 1982. – Vol. 34, №4. – P. 548-559.
18. Van Zon H. The Political Economy of Independent Ukraine. – New York: St. Martin's Press, 2000. – XI, 236 p.